

Vytautas Kardelis, *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai: ribos ir diferenciacija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, 288 p., ISBN 978-9955-33-523-8

Vilniaus universiteto Baltistikos katedros profesorius dr. Vytautas Kardelis šiuo metu yra vienas produktyviausiai dirbančių dialektologų, kurio dėka rytų aukštaičių vilniškių patarmės tyrinėjimai per pastarąjį dešimtmetį gerokai suintensyvėjo. Mokslininko kelią pradėjęs kaip istorinės fonologijos specialistas (savo disertacijoje jis ištyrė rytų aukštaičių šnektų slavizmų fonologinę integraciją, žr. Kardelis 2003), vėliau Kardelis pasuko į dialektologijos tyrimus, iš gimtosios uteniškių patarmės pasinėrė į rytų aukštaičių vilniškių plotą, „unikalią tyrimų laboratoriją“ (Kardelis 2009: 9). Jis pirmasis vilniškių patarmės plotą, nusitęsusių palei rytinį Lietuvos pakraštį, suskirstė į *šiaurės rytų* ir *pietryčių* vilniškius, kaip skiriamąją ypatybę nurodydamas skirtingas – trijų ir dviejų ilgumų – kiekybines balsių sistemas (Kardelis etc. 2006: 18) bei kokybinę vokalizmo kaitą (Kardelis 2007a: 47–60). Savo darbuose Kardelis labai tiksliai, remdamasis ekspedicijų medžiaga, nustatė šių dviejų patarmės dalių ribas, taip pat patikslino vilniškių ir uteniškių patarmių plotą (plačiau žr. Kardelis 2007a: 56–57; 2007b: 465). Norint geografiškai apibrėžti patarmių plotus, būtina sukaupti gausybę tarminių įrašų iš dialektologinių ekspedicijų. Kardelio pastarųjų metų veikla neatsiejama nuo ekspedicijų – būtent jo vadovaujami Vilniaus universiteto studentai nuo 2002 m. rengia išvykas į šiaurės rytų vilniškių plotą. Šių išvykų medžiaga sugulė į „Tarmių tekstyno“ serijos knygas: *Mielagėnų apylinkių tekstai* (Kardelis 2006), *Dūkšto apylinkių tekstai* (Kardelis 2010). Profesoriaus iniciatyva pradėta kaupti rytų aukštaičių šiaurės vilniškių duomenų bazė (http://zygis.homeip.net/baze_srv/main.php).

Net ir sukaukęs solidų tyrimų bagažą ir turėdamas gausią faktinę medžiagą monografijos autorius vis dėlto nekelia sau tikslo aprašyti šiaurės rytų vilniškių fonologinę sistemą. Jis pasirenka du konkrečius uždavinius: „aptarti šiaurės rytų vilniškių (...) ribas ir panagrinėti vidinę diferenciaciją“ (Kardelis 2009: 7). Dialektologai savo darbuose nuolat tikslina dar 1966 m. Alekso Girdenio ir Zigmo Zinkevičiaus paskelbtą lietuvių tarmių klasifikaciją (Girdenis, Zinkevičius 2000 [1966]: 44–55), nes tarmės ir patarmės nėra homogeniškos. Minėtina Girdenio (2000 [1981]) hierarchinė šiaurės žemaičių patarmės klasifikacija, Žanetos Markevičienės (1994) ir Zinkevičiaus (1997) straipsniai apie rytų aukštaičių patarmių ribas, Valdimanto Markevičiaus (2002) tyrimai apie rytų aukštaičių širvintiškių ir panevėžiškių skiriamąją ribą, šios recenzijos autorės pateikta pakraštinių vilniškių arealų diferenciacija (Urbanavičienė 2000). Tačiau išsamaus veikalų, skirtų lietuvių kalbos tarmių riboms, iki šiol nebuvo. Šiuo požiūriu itin tirtina vilniškių patarmė, kuri, kaip tradiciškai manoma, yra nevienalytė, susiskaidžiusi. Šis teiginys remiasi ne tik fonetiniais požymiais, kaip teigia Kardelis (2004: 247), ją suponuoja pati patarmės prigimtis – vilniškiai yra bene vienintelė autochtoninė lietuvių tarmė, nepatyrusi migracijos ir vidinio mišimo. Tebesitęsianti diskusija apie vilniškių susiskaidymą buvo svarbiausias impulsas, paskatinęs Kardelį imtis šio tyrimo. Monografijoje autorius vietoj tradicinės, arba atomistinės, klasifikacijos įtvirtina struktūrinės dialektologijos principais paremtą šiaurės rytų vilniškių diferenciaciją. Kardelio klasifikacija remiasi paradigmine fonemų identifikacija ir vokalizmo sistemos tyrimu (sintagminės fonemų klasės ir prozodija netiriami kaip neaktualūs ar išskeltiems tikslams pasiekti nebūtinai dalykai). Iš savo tyrimo lauko autorius taip pat eliminuoja vilniškiams priskirtinas Baltarusijos ir Latvijos lietuviškas salas, Svirkių arealą bei Adutiškio miestelį, tačiau galutinėje klasifikacijoje pastarąsias dvi šnektas priskiria mišriajam arealui. Vadinasi, monografija reprezentuoja visą šiaurės rytų vilniškių plotą. Svarbu pabrėžti, kad Kardelis naudojosi patikima ir autentiška medžiaga – ekspedicijų įrašais, kuriuos pats transkribavo. Sukaupta tikrai gausi faktinė medžiaga iš viso Ignalinos rajono ir lietuviškosios Švenčionių rajono dalies, neaplenkiant mažų kaimų ir vienkiemų. Autorius preciziškai apibrėžia vartojamus terminus: *plotas* – visa šiaurės rytų vilniškių teritorija, *arealas* – mažesnė už plotą teritorija, kurioje nėra vienos atskiros sistemos, ir *šneкта* – konkreti teritorija, kuriai būdinga savarankiška sistema (Kardelis 2009: 32).

Monografijoje, remiantis struktūrinės dialektologijos ir Girdenio fonologijos mokyklos principais, nubrėžiama riba tarp šiaurės rytų ir pietryčių vilniškių: šiaurės rytų vilniškiams priskirtas Ignalinos rajonas, pietvakarinės Švenčionių ir rytinės Švenčionėlių apylinkės, o pietryčių vilniškiams – apylinkės, esančios į pietus nuo Švenčionių: Strūnaitis, Petruškos, Šutai. Kardelis taip pat patikslina vilniškių ir uteniškių patarmių ribą: jo manymu, Dūkšto ir Kazitiškio apylinkės priskirtinos uteniškių plotui (Kardelis 2009: 98). Tie patys fonologiniai principai verčia autorių suabejoti Breslaujos ir Apso apylinkių tarmine priklausomybe – šios salos pagal $e : ie$ neutralizaciją esą taip pat artimesnės uteniškių sistemai (Kardelis 2009: 100). Ši abejonė pagrįsta, be to, ir tradiciškai Baltarusijos salos laikomos nuosekliu kontinentinių lietuvių tęsiniu už Lietuvos ribų, o Breslaujos ir Apso arealas siejamas su Dūkšto šnekta (plg.: „kiekviena pakraštinė šnekta (...) paprastai savo struktūra yra glaudžiai susijusi su pagrindinėmis lietuvių kalbos tarmėmis, sudarydama neatskiriama tų tarmių tąsą už dabartinių Lietuvos Respublikos ribų“, Vidugiris 1993: 124).

Monografijoje buvo galima detaliau argumentuoti kai kurias fonetines interpretacijas. Pavyzdžiui, kodėl skiriami dvejobi nepriešakiniai nežemutiniai ilgieji balsiai ε ir ε . Pastarasis ženklas suužpakalėjusiam e žymėti vartotas *Lietuvių kalbos atlase* (LKA II 1982) ir chrestomatijoje *Lietuvių kalbos tarmės* (LKT 1970), pvz.: Rimšės $təkù \sim tekù$, $lǎ.das \sim lēdas$. Vėlesniuose dialektologijos veikaluose (plg. Markevičienė 1999; LKTCh 2004) vartojami tik ženklai ε , ε . Kardelio argumentas, esą garsas ε vartojamas po priebalsių l , r , s , o garsas ε – po b , d , n , t , v , labiau tiktų diachroninio pobūdžio darbui, kadangi atspindėtų skirtingą minėtų priebalsių kietinimo raidą. Sinchroninei fonetikai aktualu, ar tie garsai iš tikrųjų tariami skirtingai. Gražindamas į dialektologų akiratį balsį ε , autorius tik lakoniškai užsimena, kad jis „yra užpakalesnis ir, atrodo, siauresnis“ negu ε (Kardelis 2009: 115). Jeigu šių garsų skirtumai gana subtilūs, galbūt juos identifikuoti padėtų eksperimentiniai tyrimai.

Būtina pastebėti, kad monografijos skaitytojui neužtenka pasitelkti vien tradicinę fonologijos terminiją, nes gali kilti fonologinių neaiškumų. Pavyzdžiui, autorius teigia, kad garsai e , ε , ε ir ε , \acute{a} , a „keičiasi tose pačiose leksemose“: $\acute{e}j\acute{a}$. = $\acute{e}j\acute{a}$. = $\acute{e}j\acute{a}$. ‘ėjo’ ir $\acute{s}\acute{a}kat$ = $\acute{s}\acute{a}kat$ = $\acute{s}\acute{a}kat$ ‘šokate’ (Kardelis 2009: 117, 123). Tradiciškai suprantame, kad kalbama apie vienos fonemos alofonus, vartojamus toje pačioje pozicijoje ir nekeičiančius žodžio reikšmės. Vis dėlto skyrelyje „Fonemų inventorius“ ilgųjų balsių sistemoje atsiduria visi trys balsiai (neaišku, alofonai ar fonemos) ε , \acute{a} , a ; pusilgių balsių sistemoje – ε , \acute{a} , a . Paprastai sudarant tokius planimetrinius balsių sistemų modelius operuojama fonemomis. Vėliau paaiškėja, kad autorius šiame skyriuje pirmiausia identifikuoja pagrindinius fonemų variantus, t. y. tuos, kurie turi platesnę ir laisvesnę distribuciją, o skyriaus pabaigoje pateikia apibendrintą balsinių fonemų inventorių, kur minėtiems garsams atstovauja archifonemos /A/ ir /A./. Be abejo, tokia sistema (vėliau Kardelis (2009: 226) įsiveda terminus *makrosistema* ir *mikrosistema*), kai vieni balsiai, neturintys ryškesnių kokybinių variantų (pvz., aukštutiniai /u/, /i/) pateikiami kaip fonemos, o kiti, turintys didesnę alofonų spektrą (pvz., /IE./, /UO./, /A./), – kaip aukštesnio rango archifonemos, leidžia autoriui lakoniškai apibendrinti visą šiaurės rytų vilniškių vokalizmo įvairovę. Reikia pripažinti, jog Kardelio pateikiamas modelis yra pakankamai simetriškas, reprezentuoja visus tris balsių pakilimus ir kartu neprieštaruoja mažiausio fonemų inventoriaus principui. Tik paskutiniuose knygos skyriuose galutinai paaiškėja ir garsų ε , \acute{a} , a bei e , ε fonologinis statusas. Garsus, kurie neatlieka distinktyvinės funkcijos ir negali būti savarankiškos fonemos, tačiau nėra ir kitų garsų fakultatyviniai variantai, autorius laiko *konkuruojančiais variantais* (žr. Kardelis 2009: 238–240). Naujų sąvokų, praplečiančių fonologinį akiratį, monografijoje yra ir daugiau, pavyzdžiui, argumentuodamas trijų ilgumų sistemą autorius pasitelkia *žymėtumo* sąvoką ir ja remdamasis įrodo, kad minimaliųjų porų stygius nepaneigia trinarės kiekybinės balsių opozicijos.

Skaitytojui, net ir tikram rytiečiui, sudėtinga suvokti kintamojo pakilimo balsių įvairovę: ie , \acute{ie} , ie . ir $u\varepsilon$, $\acute{u\varepsilon}$, $u\varepsilon$. Ypač daug painiavos kelia pusilgiai \acute{ie} , ie . ir $\acute{u\varepsilon}$, $u\varepsilon$. Nors vizualiai jie mažai skiriasi, tačiau žymi skirtingos artikuliacijos garsus: ie , $u\varepsilon$. yra mažai diftongizuoti naujųjų skolinių garsai, vartojami kirčiuotoje pozicijoje (*kafl̥iė.tas*, *pr̥iė.mij̥ə*, *kařdijuó.nas*, *nemuó.žna*), o \acute{ie} , $\acute{u\varepsilon}$. artikuliacija aiškiai diftongiška, jie yra ilgųjų ie , $u\varepsilon$

koreliatai, vartojami tik nekirčiuotoje pozicijoje (*mie.gá.si, pie.tú., uɔ.dægà, kruɔ.pé.lbi.*). Būtų aiškiau, jei skirtingos prigimties garsų *ie., ie.* ir *uɔ., uɔ.* žymėjimas labiau skirtųsi. Kiti autoriai, norėdami pabrėžti periferinių *ie., uɔ.* artikuliacinį panašumą į monoftongus, žymi juos *ĩ, ũ* (Girdenis, Jasiūnaitė 2001 [1996]) arba *ʷ, ʷ̃*. (Urbanavičienė 2010). Kadangi skolinių *ie., uɔ.* vartojami tik kirčiuotoje pozicijoje, juos atskirti padėtų ir priegaidės ženklas: *iė., uɔ̇.* Nelabai aiškus ir fonologinis *ie., ie.* ir *uɔ., uɔ.* santykis. Iš pradžių, atlikęs distribucinę šių garsų analizę, autorius teigia, kad tarp jų yra papildomosios distribucijos santykis, tačiau vėliau pripažįsta, kad „interpretuoti juos kaip vienos fonemos pozicinius variantus nėra pagrindo“ (Kardelis 2009: 139), o galiausiai vokalizmo makrosistemoje šioms dviem poroms atstovauja po vieną pusilgę archifonemą – /IE./ ir /Uɔ./.

Atskiras monografijos skyrius skirtas neutralizacijai. Autorius išsamiai aprašo kontekstinę ir struktūrinę neutralizacijas, nuosekliai laikydamasis dinaminės sinchronijos principo. Tyrimas, atspindintis realią šnektos padėtį, be abejo yra sudėtingesnis nei tas, kuris parodo, kaip „turi būti“. Eidamas sudėtingesniu keliu tyrėjas susiduria su dar viena problema: ką laikyti sisteminiu reiškiniu, o ką „nurašyti“ bendrinės kalbos įtakai ar skoliniams, t. y. šnektos periferijai. Tačiau kai kurie reiškiniai kaitaliojami nenuosekliai ir to paties informanto kalboje. Tokiu atveju autorius juos abu įtraukia į sistemą kaip lygiaverčius fakultatyvius – konkuruojančius – variantus. Pavyzdžiui, kaip sistemos garsai analizuojami tiek balsiai *ε, ε.*, tiek *ɛ, ɛ.*, (žr. Kardelis 2009: 182), nors pastaruosius garsus priskyrus bendrinės kalbos įtakai ir eliminavus iš šnektos, vokalizmo fonologinė analizė supaprastėtų. Tokiu būdu Kardelis išvengia absoliutinimo principo, kurį vaizdžiai apibūdina monografijos pradžioje cituojamas Balys Sruoga: „Mokslininkas (...) turi saugotis (...) *absoliutinimo* manijos, o išmanyti *įvairybę*, skirtingų ar net kontrastinių reiškinių, idėjų ir faktų *visumą*, apimti (...) visos realybės darnų ar kartais prieštaringą *kompleksą*“.

Autoriui galima papriekiaštai, kad šiaurės rytų vilniškius jis diferencijuoja remdamasis tik fonologine vokalizmo analize, sąmoningai atsiribodamas nuo prozodijos, mat ji „visame šiaurės rytų vilniškių plote, regis, labai nesiskiria“ (Kardelis 2009: 29). Nors vilniškių prozodijos tyrimų labai trūksta, panašią hipotezę yra iškėlus ir šių eilučių autorė, kai analizavo rytinių vilniškių šnektų prozodiją (plg.: „Vilniškių patarmės atskirų šnektų kirčiavimas skiriasi mažiau negu jų vokalizmo sistemos“, Urbanavičienė 2010: 289). Vis dėlto apsiriboti vien vokalizmu autoriui nepavyko: aprašant kiekybinę balsių distribuciją tenka aptarti ir dviviršūnį kirtį (Kardelis 2009: 194–196). Bėlika tikėtis, jog ateityje Kardelis imsis kompleksinių tyrimų, aprėpiančių visą vilniškių fonologinę sistemą, įskaitant ir prozodiją (plg.: „Lietuvių kalbos tarmių klasifikacija turi būti grindžiama vokalizmo ir kirčiavimo (kirčio ir priegaidžių) bendrumais ir skirtumais“, Girdenis, Zinkevičius 2000 [1966]: 47).

Knygos pabaigoje autorius tarsi nubrėžia tolesnių tyrimų gaires: mažesnių vilniškių arealų identifikavimas pagal struktūrinius kriterijus, tikslių jų ribų bei klasifikacinių ypatybių nustatymas, galiausiai visos patarmės vokalizmo sistemos, fonemų sintagminių santykių ir prozodijos tyrimas. Galbūt ateityje taps realybe Kardelio įsivaizduojamas interaktyvus vilniškių žemėlapis su tarminiais įrašais, filmuota medžiaga, tyrimų nuorodomis. Galbūt bus iširtas stabilijų bei kintamųjų elementų santykis vilniškių kalbinių kontaktų zonoje, apie kurį yra kalbėjęs Girdenis. Šie ir kiti darbai dar laukia vilniškių patarmės tyrėjų, o Kardeliui šiame bare tenka bene svarbiausias vaidmuo.

Literatūra

Girdenis, A. 2000 [1981]: Hierarchinė šiaurės žemaičių tarmių klasifikacija. A. Girdenis, *Kalbotyros darbai* 2: 1975–1987, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 205–215.

Girdenis, A., Jasiūnaitė, B. 2001 [1996]: Trys rytų aukštaičių uteniškių fonologiniai balsių ilgumai. A. Girdenis, *Kalbotyros darbai* 3: 1988–2000, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 257–278.

- Girdenis, A., Zinkevičius, Z. 2000 [1966]: Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. A. Girdenis, *Kalbotyros darbai 1: 1962–1974*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 44–55.
- Kardelis, V. 2003: *Rytų aukštaičių šnektų slavizmų fonologijos bruožai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kardelis, V. 2004: Dėl šiaurės rytų vilniškių diferenciacijos. *Baltistica* 39 (2), 247–258.
- Kardelis, V. 2006: *Mielagėnų apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kardelis, V. 2010: *Dūkšto apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kardelis, V. 2007a: Dėl vilniškių patarmės klasifikacijos. *Baltistica* 42 (1), 47–60.
- Kardelis, V. 2007b: Dėl rytų aukštaičių vilniškių ir uteniškių patarmių ribos. *Baltistica* 42 (3), 457–467.
- Kardelis, V., Kardelytė-Grinevičienė, D., Navickaitė, A., Strungytė, I. 2006: *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- LKA II – *Lietuvių kalbos atlasas 2. Fonetika*, Vilnius: Mokslas, 1982.
- LKT – *Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija*, Vilnius: Mintis, 1970.
- LKTCh – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: LKI leidykla, 2004.
- Markevičienė, Ž. 1994: Dar kartą apie rytų aukštaičių tarmių ribas. *Kalbotyra* 43 (1), 85–87.
- Markevičienė, Ž. 1999: *Aukštaičių tarmių tekstai 1*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Markevičius, V. 2002: Kelios rytų aukštaičių širvintiškių ir pietų panevėžiškių tarmių vokalizmo ypatybės. *Baltistica* 37 (1), 101–105.
- Urbanavičienė, J. 2000: Vilniškių tarmės rytinių pakraščių tarminė diferenciacija. *Kalbotyra* 48 (1)–49 (1), 123–136.
- Urbanavičienė, J. 2010: *Svirkių šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Vidugiris, A. 1993: Etnolingvistinė pietryčių Lietuvos padėtis XX a. pirmojoje pusėje. *Lietuvos rytai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 115–131.
- Zinkevičius, Z. 1997: Dėl rytų aukštaičių tarmės skirstymo. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 38, 237–241.

JOLITA URBANAVIČIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Leksikografijos centras
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
jolitau@lki.lt

Gauta 2011 m. balandžio 21 d.